तत्पर्य्यायः। शाम्बरी २। इत्यमरः। २। १०। ११॥ इन्द्रजालिः ३ कुहकम् ४ कुसृतिः ५ शाम्बरिः ६। इति जटाधरः। साम्बरी ७। इति शब्दरत्नावली॥ माति विश्वमस्यां मनीषादिः। शम्बरस्य दैत्यस्य इयं शाम्बरी तेन प्राङ्निर्म्मितत्वात्। इति भरतः॥ * ॥ बुद्धिः। इति मेदिनी। ये, ४६। (मीमिते जानाति संख्यात्यनयेति। मा+यः टाप्।) कृपा। दम्भः। इति नानार्थे हेमचन्द्रः॥ शठता। यथा,—

"माया तु शठता शाठ्यं कुसृतिर्निकृतिश्च सा॥"

(प्रज्ञा। यथा, ऋग्वेदे। २। १७। ५।

"अधारयत् पृथिवीं विश्वधायस मस्तभ्नान् मायया द्यामवस्रसः।"

"मायया प्रज्ञया।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

राज्ञां क्षुद्रोपायविशेषः। यथा,—

"मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः॥"

लक्ष्मीः। इति च हेमचन्द्रः॥ बुद्धमाता। इत्यमरकोषे मायादेवीसुतशब्ददर्शनात्। दुर्गा। यथा,—

"दुर्गे शिवेऽभये माये नारायणि सनातनि।
जये मे मङ्गलं देहि नमस्ते सर्व्वमङ्गले॥
राजन्! श्रीवचनो माश्च याश्च प्रापणवाचकः।
तां प्रापयति या सद्यः सा माया परिकीर्त्तिता॥
माश्च मोहार्थवचनो याश्च प्रापणवाचनः।
तं प्रापयति या नित्यं सा माया परिकीर्त्तिता॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २७ अध्यायः॥

अपि च।

"विचित्रकार्य्यकारणा अचिन्तितफलप्रदा।
स्वप्नेन्द्रजालवल्लोके माया तेन प्रकीर्त्तिता॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥ * ॥

विसदृशप्रतीतिसाधनं माया। इति नागोजीभट्टः॥ अघटनघटनपटीयसी माया। इति केचित्॥ ईश्वरशक्तिः। तस्या नामान्तरं यथा। प्रकृतिः २ अविद्या ३ अज्ञानम् ४ प्रधानम् ५ शक्तिः ६ अजा ७। सृष्टिकाले भगवान् आदौ मायां प्रकाशयामास। सा द्रष्टृदृश्यानुसन्धानरूपा कार्य्यकारणरूपा च। सत्वरजस्तमोगुणमयी। तस्याः शक्तिद्वयं आवरणं विक्षेपश्च। तस्या मायाया महत्तत्त्वं जातम्। तस्मादहङ्कारः। तस्मात् पञ्चभूतम्। तस्मात् ब्रह्माण्डम्। इति श्रीभागवतमतम्॥ (मायास्वरूपम्। यथा च पञ्चदश्याम्। ६। १२२—१४१।

"तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम्।
एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साप्यत्र स्फुटमुच्यते॥
मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्व्वमिदं जगत्॥
इति श्रुत्यनुसारेण न्यायो निर्णय ईश्वरे।
तथा सत्यविरोधः स्यात् स्थावरान्तेशवादिनाम्॥
माया चेयं तमोरूपा तापनीये तदीरणात्।
अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम्॥
जडं मोहात्मकं तच्चेत्यनुभावयति श्रुतिः।
आबालगोपं स्पष्टत्वादानन्त्यं तस्य साब्रवीत्॥
अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जड़ं हि तत्।
यत्र कुण्ठीभवेद् बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः॥
इत्थं लौकिकदृष्ट्यैतत् सर्व्वैरप्यनुभूयते।
युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः॥
नासदासीद् विभातत्वान्नो सदासीच्च बाधनात्।
विद्यादृष्ट्या श्रुतं तुच्छं तस्य नित्यनिवृत्तितः॥
तुच्छानिर्व्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा।
ज्ञेया माया त्रिभिर्बोधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः॥
अस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च जगतो दर्शयत्यसौ।
प्रसारणाच्च सङ्कोचात् यथा चित्रपटस्तथा॥
अस्वतन्त्रा हि माया स्यादप्रतीतेर्व्विना चितिम्।
स्वतन्त्रापि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः॥
कूटस्थासङ्गमात्मानं जड़त्वेन करोति सा।
चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्म्ममे॥
कूटस्थमनपाकृत्य करोति जगदादिकम्।
दुर्घटैकविधायिन्यां मायायां का चमत्कृतिः॥
द्रवत्वमुदके वह्नावौष्ण्यं काठिन्यमश्मनि।
मायाया दुर्घटत्वञ्च स्वतः सिध्यति नान्यथा॥
न वेत्ति मायिनं लोको यावत् तावच्चमत्कृतिम्।
धत्ते मनसि पश्चात्तु मायैषेत्युपशाम्यति॥
प्रसरन्ति हि चोद्यानि जगद्वस्तुत्ववादिषु।
न चोदनीयं मायायां तस्याश्चोद्यैकरूपतः॥
चोद्येऽपि यदि चोद्यं स्यात् तच्चोद्ये चोद्यते मया।
परिहार्य्यं ततश्चोद्यं न पुनः प्रतिचोद्यताम्॥
विस्मयैकशरीराया मायायाश्चोद्यरूपतः।
अन्वेष्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः॥
मायात्वमेव निश्चेयमिति चेत् तर्हि निश्चिनु।
लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत् तदीक्ष्यताम्॥
न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या।
सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः सम्प्रतिपेदिरे॥")

विष्णुमायास्वरूपं यथा,—

"यामेतां भाषसे देव! मम मायेति नित्यशः।
का माया कीदृशी विष्णो! किं वा मायेति चोच्यते।
ज्ञातुमिच्छामि मायार्थं रहस्यं परमुत्तमम्॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा विष्णुर्मायाकरण्डकः।
प्रहस्य मधुरं वाक्यं प्रत्युवाच वसुन्धराम्॥
भूमे! मा पृच्छ मायां मे यन्मां पृच्छसि सादरम्।
वृथा क्लेशं किमर्थं त्वं प्राप्स्यसे मद्विलोकनात्।
अद्यापि मां न जानन्ति रुद्रेन्द्राः सपितामहाः॥
मम माया विशालाक्षि! किं पुनस्त्वं वसुन्धरे!॥
पर्ज्जन्यो वर्षते यत्र तज्जलेन प्रपूर्य्यते।
देशो निर्ज्जलतां याति एषा माया मम प्रिये!॥
सोमोऽपि हीयते पक्षे पक्षे वापि विवर्द्धते।
अमायां स न दृश्येत मायेयं मम सुन्दरि!॥
हेमन्ते सलिलं कूपे उष्णं भवति तत्त्वतः।
भवेच्च शीतलं ग्रीष्मे मायेयं मम तत्त्वतः॥
पश्चिमां दिशमास्थाय यदस्तं याति भास्करः।
उदेति पूर्व्वतः प्रातर्मायेयं मम सुन्दरि!॥
शोणितञ्चैव शुक्रञ्च उभे प्राणिषु संस्थिते।
गर्भे च जायते जन्तुर्मम मायैव चोत्तमा॥
जीवः प्रविश्य गर्भे तु सुखदुःखानि विन्दति।
जातश्च विस्मरेत् सर्व्वमेषा माया ममोत्तमा॥
आत्मकर्म्माश्रितो जीवो नष्टसंज्ञो गतस्पृहः।
कर्म्मणा नीयतेऽन्यत्र मायैषा मम चोत्तमा॥
शुक्रशोणितसंयोगाज्जायन्ते यदि जन्तवः।
अङ्गुल्यश्चरणौ चैव भुजौ शीर्षं कटिस्तथा॥
पृष्ठं तथोदरञ्चैव दन्तौष्ठपुटनासिका।
कर्णौ नेत्रकपोलौ च ललाटं जिह्वया सदा॥
एतया मायया युक्ता जायन्ते यदि जन्तवः।
तस्यैव जीर्य्यते जन्तोर्भुक्तं पीतञ्च वह्निना।
अयञ्च स्रवते जन्तुरेषा माया ममोत्तमा॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः।
अन्नात् प्रवर्त्तते जन्तुरेषा माया मम प्रिये!॥
सर्व्वर्त्तुषु निजाकारः स्थावरे जङ्गमे तथा।
तत्त्वं न ज्ञायते तस्य मायैषा मम सुन्दरि!॥
आपो विद्यास्तथा भौमा आपो येषु प्रतिष्ठिताः।
न च वृद्धिं प्रयान्त्यत्र मायैषा परमा मम॥
वृष्टौ बहूदकाः सर्व्वे पल्वलानि सरांसि च।
ग्रीष्मे सर्व्वाणि शुष्यन्ति एतन्मायाबलं मम॥
हिमवच्छिखरान्मुक्ता नाम्ना मन्दाकिनी नदी।
गाङ्गता सा भवेद्गङ्गा मायैषा मम कीर्त्तिता॥
मेघा गृह्णन्ति सलिलं लवणात् सलिलार्णवात्।
वर्षन्ति मधुरं लोके सर्व्वं मायाबलं मम॥
रोगार्त्ता जन्तवः केचित् भक्षयन्ति महौषधम्।
तस्य वीर्य्यं समाश्रित्य मायां तु विसृजाम्यहम्॥
औषधे दीयमाने तु जन्तुः पञ्चत्वमेति यत्।
निर्वीर्य्यमौषधं कृत्वा कालो भूत्वा हराम्यहम्॥
प्रथमं जायते गर्भः पश्चाज्जायेत वै पुमान्।
जायते मध्यमं रूपं ततोऽपि जरया पुनः।
तत इन्द्रियनाशश्च एतन्मायाबलं मम॥
एकबीजात् प्रकीर्णाद्वै जायन्ते तानि भूरिशः।
तत्रामृतं विसृजामि मायायोगेन माधवि!॥
लोक एवं विजानाति गरुड़ो वहतेऽच्युतम्।
भूत्वा वेगेन गरुड़ो वहाम्यात्मानमात्मना॥
या एता देवताः सर्व्वा यज्ञभागेन तोषिताः।
मायामेतामहं कृत्वा तोषयामि दिवौकसः॥
लोकाः सर्व्वे विजानन्ति देवा नित्यं मखाशिनः।
मायामेतामहं कृत्वा यक्ष्यामि त्रिदशान् सदा॥
सर्व्वोऽपि यजते लोको यष्टारञ्च वृहस्पतिम्।
मायामाङ्गिरसीं कृत्वा याजयामि दिवौकसः॥
सर्व्वे लोका विजानन्ति वरुणः पाति सागरम्।
मायान्तु वारुणीं कृत्वाहं रक्षामि महोदधिम्॥
सर्व्वे लोका विजानन्ति कुवेरोऽयं धनेश्वरः।
कुवेरमायामादाय अहं रक्षामि तद्धनम्॥
एवं लोका विजानन्ति वृत्रः शक्रेण सूदितः।
शाक्रीं मायां समास्थाय मया वृत्रो निसूदितः॥
एवं लोका विजानन्ति आदित्यश्च ध्रुवो महान्।
मेरुं मायामयं कृत्वा वहाम्यादित्यमेव च॥
एवं चाभाषते लोको जलं किन्नश्यतेऽखिलम्।
वड़वामुखमास्थाय पिबामि तदहं जलम्॥
वायुं मायामयं कृत्वा मेघेषु विसृजाम्यहम्।
यदिदं भाषते लोकः कुत्रैवं तिष्ठते जलम्॥